

Paměti Františka Jana Vaváka jako filologický pramen

Karel Komárek

FRANTIŠEK JAN VAVÁK'S MEMOIRS AS A PHILOLOGICAL SOURCE

Vavák's Memoirs, written in 1770–1816, can serve by dint of their significance and their scope to describe the development of Czech at that time. The article evaluates the content and language modifications in their modern edition and follows and suggests the use of their language material in grammar books, dictionaries, lexical databases and text corpuses.

KEYWORDS:

F. J. Vavák; memoirs; Baroque Czech; modern Czech; language evolution; editions of Early Modern-Age texts

Paměti milčického rychtáře Františka Jana Vaváka jsou kanonická památka české literatury: probírají se v literárněhistorických kompendiích i učebnicích, staly se námětem odborných i beletristických textů. A protože jde o text rozsáhlý (zázpisy z let 1770–1816 v sedmi rukopisných knihách, z nichž první má 642 a sedmá 163 stran) a ze značné části původní (samostatně formulované pasáže prokládají opisy zpráv z novin a úředních nebo historických dokumentů), nabízí se možnost, aby se stal pramenem k poznání češtiny a jejího vývoje v dané době. Cílem tohoto článku je zjistit, nakolik se tato možnost zatím využila, případně ukázat další směry postupu.

Vavákovy paměti vznikaly v době, kdy se ve vývoji spisovného jazyka chystal přelom: pozdní barokní čeština, poznamenaná jak tradicí vyspělé literatury 16. a 17. století, tak následujícími vývojovými proměnami jazykového systému, byla postupně vystřídána novodobou obrozenskou kodifikací. Vavák tedy tvořil v období, které se v periodizaci dějin národního jazyka obvykle charakterizuje jako rozhraní tzv. střední a novodobé češtiny: zažil významné počiny ustálení spisovné normy, jako byla hlavně mluvnice Josefa Dobrovského (první vydání 1809), ale ne už následující dobu potřebnou k tomu, aby nová mluvnická kodifikace pronikla do praxe uživatelů jazyka.¹ Byl současníkem první generace národního obrození (žil v letech 1741–1816), ale obrozenskou češtinu ještě neužíval. Ocitá se tak na příslovečném území nikoho: pro specialisty na barokní češtinu je to pramen příliš pozdní, pro znalce novodobé češtiny zase příliš starý. Je paradox, že z Vavákových textů více čerpají slovníky novodobé češtiny než lexikální databáze češtiny doby střední, jak ještě ukážeme.

Text Vavákových pamětí je k dispozici jednak v původním rukopisu (*Fr. Jan Vavák. Kniha rozličných pamětí*, Knihovna Národního muzea, signatura I E 1, též digitální kopie), jednak v novodobé edici, kterou vydali v letech 1907–1938 Jindřich Skopec (kniha první až pátá) a roku 2009 Stanislava Jonášová a Martin Kučera.² Jako filologický pra-

1 Miroslav KOMÁREK, *Dějiny českého jazyka*, Brno 2012, s. 38.

2 Jindřich SKOPEC (ed.), *Paměti Františka J. Vaváka, soused a rychtáře milčického z let 1770–1816*, Praha 1907–1938 (kniha první až pátá, 1770–1810); Stanislava JONÁŠOVÁ — Martin KUČERA (edd.), *Paměti Františka J. Vaváka, soused a rychtáře milčického, z let*

men lépe slouží rukopis, protože edice obsahuje rozsáhlé textové úpravy, ale na druhé straně i ona přináší údaje o jazykové stránce a svědčí o vnímání vývoje jazyka u pozdějších uživatelů, což je pro lingvistickou interpretaci cenné. Proto v následujícím výkladu podáme také komentář k této edici, hlavně k jazykovým úpravám.

1. JINDŘICH SKOPEC

Vydat knižně rukopis Vavákových pamětí se rozhodl P. Jindřich Skopec (1873–1942), profesor českého gymnázia Minerva, adjunkt archivu svatovítské kapituly, žák Josefa Kalouska a Josefa Pekaře.³ Dědictví Svatojanské, které se vydání ujalo, bylo účelové církevní nakladatelství: vycházely tu životy svatých, sbírky kázání, rozjímavá četba, též tzv. svatojanská *Bibli česká* (1888–1889). Většinu knih tiskla arcibiskupská knihtiskárna v Praze, jednotlivé tituly měly schválení církevní cenzury.⁴ Z toho plynul ediční přístup, formulovaný v úvodu takto: „Paměti mají být vydány v Dědictví především jako četba lidová, mají však být také zároveň spolehlivou edicí k bádání vědeckému.“⁵ J. Skopec tedy provedl rozsáhlé úpravy textu: obsahové a jazykové.

OBSAHOVÉ ÚPRAVY: AD USUM DELPHINI

Rozsah obsahových úprav naznačil editor v úvodu: „Hranaté závorky označují vše, co jsem já do textu vložil, buď abych jej doplnil [...], buď opravil (chybná data, hrubá slova a taková místa dobrý vkus urážející, která by jistě i jiný vydavatel vynechal, a zvláště v četbě do rodin určené [...]) Vytečkování značí vypuštění jednotlivých hrubých výrazů [...]. Jsou-li některá místa příliš rozvláčená a je-li jejich obsahu potřebí pro souvislost, uvádím jej svými slovy v ostrých závorkách.“⁶

Edice tedy zdaleka nepřináší kompletní Vavákův text a je třeba brát s rezervou Skopcovu ujištění ohledně úprav: „Vše to hlásím zároveň vždy v poznámce.“⁷ Původní znění vypuštěných nebo parafrázovaných pasáží najdeme jedině v rukopise.

Vytečkovaná a přeformulovaná místa obsahuje — mimo mnohé jiné — protipapežská píseň *Vzhůru, Čechové, vzhůru*, „kterou jsem teď na počátku máje dostal a kterou oni [nekatolíci, pozn. autora] chutně zpívají,“ píše Vavák roku 1782, načež si celou píseň o 52 slokách opisuje. Srovnajme na krátkém úryvku její znění v edici a v rukopise:

1770–1816, Praha 2009 (kniha šestá a sedmá, 1810–1816). Dále užíváme zkrácené citace: u edice rok vydání svazku a stranu v něm (například *Paměti*, 1907, s. 20), u rukopisu leto-počet zápisu a číslo strany v daném svazku (například rkp., 1780, [50]). Rukopis s názvem „Fr. Jan Vavák. Kniha rozličných pamětí“ je uložen v Knihovně Národního muzea v Praze pod signaturou I E 1.

3 *Paměti*, 2009, s. 444–445.

4 Vladimír FORST a kol., *Lexikon české literatury I, A–G*, Praha 1985, s. 521.

5 *Paměti*, 1907, s. VII.

6 Tamtéž.

7 Tamtéž.

*Papežencové [však místo toho vedou život neřestný], svůdci a lháři falešní.⁸
Papežencowe mjfto Manželky, Kurwice magi [njma Pankharty: naplodj z Kubiěny,
Swudcy a Lhárži faleffnj].⁹*

Opsanou píseň pak Vavák verš po verši komentuje, přičemž sám užívá expresivní výrazy, které editor opět neutralizuje; původní znění doplňujeme v kulatých zámkách:

*Kterak oni obstojí, když i [v manželství hřeší?] (**prži Manželkách Kubiěny magi?**)
Znám já mnohé nynější evangelíky nebo helvety, z nichž někteří teď za doktory držáni
jsou, a co bych mohl o nich říci! Hanba jest mi to psáti, oni pak za hanbu nekladli skut-
kem to páchati. Jeden, jenžto jest jich všech sláva, ten u mne jednou na noclehu jsa, ...
(**giftau Kurwicy za Kamny ležící, tak dlouho**) pokoušel ... (**až ze Swietnice vtectj
mufyla:**) Jiné věci mlčením pomínu, a mohl bych jim to do očí mluvit i dokázati.¹⁰*

Editor vypouštěl hlavně vulgarismy, ale ojediněle i pasáže, kdy sám Vavák píše kriticky o katolické církvi, například o klášterech, jejichž zrušení za Josefa II. vysvětluje jako nápravné Boží dopuštění. Literární historik Jiří Horák upozornil na rýmované vylíčení rozmařilého života mnichů, které nebylo do edice zařazeno, a uvádí ve své studii její „transkribovaný text přesně podle znění rukopisného“: „[...] že jsou spíše s Martou v Kuchyni vězeli, než by s Magdalenou u Noh Paně ležely — Jiní s Jidášem peníze v Měšec cpali, nežli by s Jánem na Prsech Paně Mleko Moudrosti ssali. Jiní s Filipem o chleby se starali, nežli by s Pavlem slovo Boží kázali.“¹¹ J. Skopec zdůvodňuje vypuštění uvedené pasáže v apologetickém duchu, který byl pro tehdejší katolické historiky typický: „Je to jistě ozvěna tehdejších řečí o vadách řeholníků, mnohdy zveličovaných a i vymyšlených, a pak bylo snad líto Vavákovi nechat v péře několik dalších vět vždy na konci se rýmujících, v nichž ostrými, jinak vtipnými (ač i u něho ne již původními) antithesemi srovnává povinnosti řeholníků s nedobrým jich plněním.“¹²

Literární kritik Timotheus Vodička ve svém rozboru, hájícím Vavákovo katolictví, konstatoval, že Vavák zapisuje své zážitky „i s těmi nejdrastičtějšími podrobnostmi, jež ovšem vydavatel Paměti neprávem vynechává“.¹³ V daných podmínkách, které jsme nastínili, ovšem nebylo reálné vydat Vavákův text v úplnosti. Vodičkovy „neprávem“ se tedy týká kritických edičních zásad. Je to jeden z výhledů, který nemůže naplnit tento článek: shromáždit pasáže Vavákových pamětí, které byly ve Skopcově edici vypuštěny nebo přeformulovány, a otisknout je podle rukopisu.

8 Paměti, 1908, s. 68.

9 Rkp., 1782, [410].

10 Paměti, 1908, s. 72 + rkp., 1782, [419].

11 Jiří HORÁK, *Z dějin literatur slovanských*, Praha 1948, s. 472.

12 Paměti, 1910, s. 88.

13 Timotheus VODIČKA, *František Vavák a jeho paměti*, Akord 9, 1941–1942, č. 3–4, s. 97–103, zde s. 98.

JAZYKOVÉ ÚPRAVY: PROJEV DOBOVÉHO PURISMU

Vavákův rukopis, psaný kurentem a neustálenou kombinací spřežkového a diakritického pravopisu, bylo nutno pro knižní lidové vydání ve 20. století samozřejmě transkribovat. Ale J. Skopec daleko překročil ediční zásadu pro památné literární texty, která ostatně v jeho době nebyla obecně uznávaná a navíc se na primárně soukromé zápisky nemusela vztahovat: měnit pravopis, neměnit jazyk.¹⁴ Ve svém vydání přizpůsobil soudobé kodifikaci spisovné češtiny také hláskosloví, tvarosloví a slovní zásobu.

Posun hranice mezi úpravami pravopisu a jazyka plyne z úvodu: „Pravopis a úprava grammatická vůbec řízeny dle nynějších pravidel. Avšak všude a hlavně co do skladby jednáno dle zásady: Pokud možno, nehýbati původním zněním slov a vět, a spíše, neuráží-li příliš, je ponechati; stane-li pak oprava vážnější či záměna celého slova či vazby větové, ohlašuji vždy v poznámce.“¹⁵ Zdrojem „nynějších pravidel“ v době přípravy edice mohla být *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví s abecedním seznamem slov a tvarů* (1902), která z podnětu ministerstva kultu a vyučování připravila komise vedená Janem Gebauerem, a Gebauerova *Příruční mluvnice jazyka českého* (1900). Ale počátkem 20. století dozníval ještě — často v konzervativních kruzích — vliv těsně předcházejícího purismu, který představoval tzv. matiční *Brus jazyka českého* (tři vydání 1877, 1881 a 1894, připravená filologickou komisí Matice české). Purismus znamenal čištění češtiny od cizích vlivů a brusičství úsilí o „vybroušený“ jazyk, kodifikovaný podle vrcholných děl národní literatury i starších období. Obě tyto tendence můžeme v přístupu J. Skopce k Vavákovu jazyku postřehnout.

Nahrazování cizích slov českými (například i latinských názvů měsíců) bylo jistě motivováno ohledem na lidového čtenáře, který ostatně sleduje spíš hlavní text než poznámky: v nich se původní výrazy pravidelně uvádějí a stejně tak rukopisné podoby slovních tvarů, které editor v hlavním textu opravil na „správné“ podle soudobých pravidel. Opravy s uvedením původní formy v poznámce se týkají hlavně přechodníků a vůbec tvarů substantiv a sloves, které Vavák užíval podle úzu své doby a ovšem i v mezích svých znalostí. Ale řadu dalších oprav editor už v poznámkách nekomentuje a jenom je globálně charakterizuje v úvodu: „Chyby důsledně se vyskytující jsou již bez poznámky opravovány, například předložka *mimo* v rukopise s genitivem, zájmena *jenž* a *an* v rukopise nesklonná, nebo rukopisné čtení *čechský, prahský, vloni* (loni) a podobně.“¹⁶ Z tohoto výčtu dnes můžeme za opravdové „chyby“ pokládat jenom příklady neústrojné slovo tvorby *čechský, prahský*; ostatní jsou v souladu se spisovným územ Vavákovy doby i s vývojovými tendencemi patrnými dodnes (tvar *vloni* je už spisovný, vazba *mimo* s genitivem obvyklá v substandardních komunikátech). Puristé sklonku 19. století proti nim bojovali (v případě *jenž* pro všechny rody ovšem právem), ale odvažujeme se odhadovat, že lidový čtenář Vavákových pamětí by je jako chyby nevnímal.

Převádění pozdně barokního textu do spisovného jazyka počátku 20. století nutně způsobí, že edice je obtížně použitelná pro filologické bádání. Kritizoval to hned po

14 Rudolf HAVEL a kol., *Editor a text*, Praha 1971, s. 137.

15 *Paměti*, 1907, s. VII.

16 Tamtéž.

vydání prvních svazků recenzent Časopisu Matice moravské s šifrou -k- (pravděpodobně redaktor František Kameníček): „Ale edice tato po stránce jazykové, z filologického hlediska, je úplně pochybena a nedostatečná [...]; veškerý text [...] jest porušen, zkomolen, překompilován, slátán do nových novočeských tvarův a slov; měla být zachována přesně dialektická a fonetická stránka originálu a odchylky uvedeny pod čarou.“¹⁷ To by byl ovšem přesně opačný ediční záměr, než který sledoval J. Skopec.

Zmíněný J. Horák také konstatuje filologické nedostatky edice, ale zároveň editorův postup chápe: „Po stránce historické jest vydání Paměti vzorné, avšak filologa naprosto neuspokojuje. Ráz a účel sbírky, v níž Paměti vycházejí, znemožnil p. vydavateli přesný otisk [...] Ze spolehlivých zpráv vím ovšem, že p. vydavatel nemohl jednati jinak. Maje na vybranou buď nevydávati vůbec, nebo upravit text, rozhodl se pro tuto eventualitu, aby aspoň historikům a ethnografům učinil Paměti přístupnějšími. Škoda, že nebylo možno uskutečniti vydání vědecké, ale kdo ví, jak dlouho bychom na ně byli čekali?“¹⁸ Komu naopak zásahy do textu nevadily nebo spíš jejich míru nevnímal, byl Josef Peckař: „Je to jedna z málo historických edic u nás, která bude lidem vskutku čtena se zájmem, a proto vydavatel korigoval pro našeho čtenáře tu a tam zastaralé či cizí termíny Vavákovy. Ale v poznámkách svědomitě registruje tvar původní.“¹⁹ Výrazy „tu a tam“ nebo „svědomitě“ prozrazují dosti velkorysý pohled.

Uvedené výhrady J. Skopec v následujících svazcích částečně akceptoval (pokud šlo o registraci jazykových úprav), i když výchozí ediční koncepci zachoval. Naznačil to v komentáři k čtvrté knize paměti: „Všechny opravy a úpravy mají v poznámkách přesné znění původní; filolog si z nich již sestaví, o co šlo. Vydávati Paměti je dnes možno, myslím, jediné tak: upravit je za dobrou četbu nejširším vrstvám lidovým — tak by si to asi myslil Vavák sám a tak toho dociluje desetitisícový náklad v Dědictví (pro mne sama výhodou to není) — a spolu nezbaviti jich spolehlivosti i pro práci dějepisnou a odborů příbuzných.“²⁰

Následující stručný výběr příkladů jazykových úprav má ukázat rozdíly mezi češtinou doby Vavákovy a Skopcovy a ovšem též rozdíly mezi spisovným jazykem a vyjadřováním lidového písmáka. Charakter úprav nám dovoluje, abychom tentokrát přebírali původní Vavákovy formy ze Skopcových poznámek v edici (tam jsou transkribovány), nikoli přímo z rukopisu:

Odstranění protetického v- v pomístních jménech: *Vostrovy* > *Ostrovy* (1907, s. 1), *s Vobíčkou* > *s Obíčkou* (1907, s. 6), *na Vohrádce* > *na Ohrádce* (1907, s. 14).

Úprava dobových hláskových podob na současné: *Neposskvrněného* (zdvojené ss signalizuje výslovnost [š]) > *Neposkvrněného* (1936, s. 73); *nepoškvrněný, poškvrna* apod. byly časté varianty už ve staré češtině.

Úprava instrumentálu plurálu maskulin: *psima* > *psy* (1907, s. 4), *trestami* > *tresty* (1907, s. 52). Dnes chybné tvary na -ma nebo -mi byly ovšem v dobových textech ob-

17 (k), *Recense Paměti Frant. J. Vaváka*, Časopis Matice moravské 35, 1911, č. 2, s. 259–261, zde s. 260.

18 J. HORÁK, *Z dějin literatur slovanských*, s. 463.

19 Josef PEKAŘ, *Paměti Františka Jana Vaváka*, Český časopis historický 13, 1907, č. 2, s. 434–439. Citováno podle Josef PEKAŘ, *Postavy a problémy českých dějin*, Praha 1990, s. 271.

20 *Paměti*, 1936, s. 183.

vyklé a barokní gramatikové je uváděli jako dublety.²¹ Navíc je to vývojová tendence: spisovné tvary typu *se sousedy se* v českých nářečích vyskytují naprosto okrajově (Vavlašsko, jižní Čechy).²²

Tzv. přivlastňování podmětu: například ve větě *kdybych [...] nemusil pro nedostatek času k psaní mému* je tvar zájmena opraven na *svému* (1907, s. 19) podle platného pravidla, ale je otázka, zda se mělo toto pravidlo mechanicky aplikovat také v případě biblického citátu: *plačte [...] pro bídy vaše > plačte [...] pro bídy svoje* (1907, s. 18).

Přechodníky opravoval J. Skopec důsledně a naštěstí také důsledně uváděl v poznámkách původní Vavákovy tvary. Ovšem rozlišování tvarů přechodníku podle rodu, čísla a vidu (*nesa — nesouc — nesouce, chvále — chválíc — chválíce, poslav — poslavši — poslavše, přišed — přišedši — přišedše*) se ve spisovné češtině ujalo až po kodifikaci J. Dobrovského. V češtině doby střední tu bylo značné kolísání a vývoj postupoval tak, že z každé trojice systémových tvarů převažoval jenom jeden (většinou na *-ouc* a *-íc* nebo *-ouce* a *-íce*) a přechodník minulý se nepoužíval skoro vůbec.²³ Tuto vývojovou tendenci Vavák potvrzuje (původní tvary uvádíme v závorkách):

Do domu přišedše (přijdouce) zase lid ten i děti vidět musili (1907, s. 8); *a s dobrým ziskem prodavše (prodajíce), teprv do důchodu peníze odvedli* (1907, s. 10); *Nato páni hospodářští oficíři, vzavše (vezma) zprávu od poddaných, [...] takovou do krajských ouřadů podali* (1907, s. 10); *o čemž zvěděvše (zvědouce) lidé ve vesnicích [...], sešli se u velikém množství* (1907, s. 16); *čehož dověděv (dovědíce) se rychtář tamní [...] a opatrovník [...] a šafář, za nimi běželi* (1907, s. 16); *A tak vzav ho i s ručnicí (vezma ho i s kverem) na záda, jej nesl [...] a přešed (přejda) na druhou stranu vody do olšin utekl* (1907, s. 17); *a ji z vozu na vůz přeloživ (přeložice) domů vzal* (1907, s. 18); *Některí lidé užívající té vody (užívajíc tu vodu) nepoznali žádného příbytku* (1907, s. 21); *Někdo dav (dadouc) ji do kvasu chlebního [...] tak nyní napekl 12 [pecnů]* (1907, s. 21); *a tam stáv (setna) jakous olši, u ní mrtvý nalezen* (1907, s. 33).

Příklady ukazují, že Vavák měl náležitý cit pro syntaktické užití přechodníků, ale pokud šlo o jejich morfologickou stránku, podléhal rozkolísanému úzu své doby. Přechodník minulý jsme u něho našli ojediněle: *Dne 18. Zářj, bywffi Já w Praze, gffel gfem, Panu Hraběti z Kanallu, za to Poděkowat, On ale doma nebyl* (1810, [10]).

Náhrady cizích slov českými uvádíme v ilustrativním výběru z prvního svazku edice. Zatímco slova přejatá z latiny a němčiny byla v českých textech Vavákovy doby běžná (řada příkladů pochází z dobových novin a úředních dokumentů, které si Vavák do paměti opisoval), editor už mohl navázat na výsledky obnovy českého lexika, kterou provedla zvláště Jungmannova generace, a svým způsobem též na úsilí puristů druhé poloviny 19. století. Ze dvou možností (cizí slova nahradit v textu a uvést v poznámkách, nebo naopak) zvolil tu první jistě z ohledu na lidového čtenáře. Nahrazené výrazy uvádíme v závorkách:

21 Bohuslav HAVRÁNEK, *Vývoj českého spisovného jazyka*, Praha 1980, s. 74.

22 Jan BALHAR a kol., *Český jazykový atlas*, díl 4, Praha 2002, s. 274–280.

23 M. KOMÁREK, *Dějiny českého jazyka*, s. 206 a 217.

pan vrchní [...] do zástavy (**do fantu**) jednoho písaře [...] s nimi poslati musil (1907, s. 47); řád duchovní, jenž sloul tovaryšstvo Ježíšovo, vůbec jesuitě [...] ze všech jiných starodávnejších řeholí v největším květu (**floru**) stál (1907, s. 36); nemoci rozličné a divné jednak po celém království se rozmáhaly (**grassirovaly**) (1907, s. 24); Jeho Svatost papežská z obzvláštního povážení a myslopatření některé roční svátky vyzdvihnouti a zrušiti (**cassirovati**) ráčila (1907, s. 29); vojenský od infanterie průvod (**vojenská [...] komfoj [...] šla**) odtud až do Prahy šel (1907, s. 54); tehdy největší nával (**kvalt**) vody obrátil se z té nové struhy (1907, s. 14); regimenty vojenské do táborů (**logru**) polních (1907, s. 35); [zeměměřiči] sedli a psali sčítajíce (**sumujíc**) provazce (1907, s. 6); do Vídně jela spolu s ním od strany svého pana otce prositi (**suplicirovati**) (1907, s. 28); co která půda neb grunt vynésti může, vyzkoumati (**vyprubovati**) (1907, s. 3).

Zvláštní případ náhrady cizích slov českými jsou tzv. exonyma — domácí adaptace cizích zeměpisných jmen.²⁴ Editor čerpal i z tohoto zdroje, ale třeba v následujícím případě uvedl do hlavního textu exonyma dobová, která se během následujícího století přestala používat: v Praze, Olomouci, Vídni, Hradci, Celovci (1936, s. 73); v poznámkách uvedena rukopisná znění Grácu (míněn Štýrský Hradec, dnes častěji Graz) a Klagenfurtu (Klagenfurt).

2. STANISLAVA JONÁŠOVÁ A MARTIN KUČERA

Edici zbývajících částí Vavákových pamětí — knihy šesté a sedmé — dokončila ve čtyřicátých letech historička Stanislava Jonášová (1904–1985), žačka J. Skopce na gymnáziu a J. Pekaře na filozofické fakultě.²⁵ Za protektorátu ani za komunistické diktatury se ale knižní vydání nezdařilo. Od devadesátých let začal edici S. Jonášové důkladně revidovat Martin Kučera a dovedl ji k vydání v univerzitním nakladatelství Karolinum (2009). V tomto svazku už Vavákův text neredukuje obsahová cenzura, jakou prováděl J. Skopec, ale poznamenaly ho jazykové úpravy, které limitují jeho využití jako filologického pramene. Také některé vysvětlivky nejsou zcela adekvátní právě z důvodů filologických.

V doslovu se píše: „Skopec předstihl svoji dobu v tom, že Vavákovu rukopisu propůjčil transliterační formu, nyní nejen běžnou, nýbrž i vyžadovanou.“²⁶ Tady i jinde jde o záměnu termínů pro stupně přepisu: transliterace je paleografický přepis například z kurentu do latinky (*qjwau*), kdežto Skopceva i tato edice uvádí původní text v transkripci do současného pravopisu (*jívou*).

Dále: „Vavákovy germanismy nahrazoval [Skopec, pozn. KK] českými výrazy — například slovo *erđteple* čili běžné *erzteple* neadekvátním výrazem *zemčata*.“²⁷ Příruční

24 Petr KARLÍK — Marek NEKULA — Jana PLESKALOVÁ (edd.), *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha 2002, s. 131.

25 *Paměti*, 2009, s. 446–447.

26 *Tamtéž*, s. 460.

27 *Tamtéž*, s. 460.

slovník jazyka českého (dále PSJČ 1935–1957) vykládá slovo *zemče* jako „brambor, zemák“ s doklady mj. z Nerudy, Herrmanna a Čapka-Choda.²⁸

„Zvláštní otázku obrozeneckých textů obecně tvoří přechodníky. Tady jsme se rozhodli pro současný úzus, ač se Rudolf Havel domníval, že je to zbytečné [...] Normativní přechodníkový tvar je soudobému zájemci srozumitelnější a zpřehledňuje Vavákovu větu.“²⁹ Jak ukazují naše zkušenosti se studenty české filologie, většina současníků normativní přechodník spontánně neutvoří.

Kromě normalizace přechodníků byly provedeny i další jazykové úpravy, které podle současných edičních zásad nejsou nutné. Několik příkladů vybraných namátkou (citáty rukopisu převzaty z poznámek): *držane byly* > *držány byly* (2009, s. 59; náležitý prepis: *držané byly*); a *Holka budiwffi ho* > a [když] *holka budila ho* (2009, s. 63); [...] *kolami* > *mezi těmi koly* (2009, s. 87); [...] *Mlegnjch* > *v menších mlejnech* (2009, s. 58). *Budivši* je další ojedinělý přechodník minulý, navíc správně utvořený, a náležitý prepis *mlejních* by zaznamenal tehdy obvyklou koncovku tvrdých maskulin (Gebauerova mluvnice dokládá její ústup během 18. a 19. století).³⁰ Dokonce i Skopec ponechal v textu podobný tvar *v ambitích* (1936, s. 64) = v ambitech.

Následují vybrané příklady vysvětlivek, u kterých se editor nemohl vždycky opřít o slovníky češtiny, protože ty vykládají dané výrazy nejednoznačně nebo vůbec:

*Dne 19. srpna, v neděli 10. po sv. Duchu, nad městečkem Mníškem na vrchu [...] založena jest kapla Marie Panny. Jan Cipelius, děkan místa toho, posvětil základní kámen, potom vrchní Mors s panem Chválkovským jej založili, vdp. Frant. Kautský, farář ovečský, měl kázání a p. konsekrátor děkan velikou mši a Te Deum laudamus dole v kostele v Mníšku. Poznámka 174: „Konsekrátor (v rkp.: Consekrator) byl kněz, který proměnil při bohoslužbě víno a hostii v krev a tělo Páně.“³¹ Podle kontextu slovo označuje spíše kněze, který posvětil (konsekroval) základní kámen kaple. V zápisu o korunovaci Leopolda II. roku 1791 je i vysvětleno: *při arcibiskupovi jakožto konsekrátorovi (posvěcovateli)*.³²*

[Hrom] 4 malé oltáře sešel, štoky dřevěné v nich polámal, na jednom pak štok rozbil a kámen v celosti nechal a na jiném kámen přerazil a štok nechal. Pozn. 525: „Štokem autor mínil zřejmě dřevěnou část oltářního stolce, podle Jungmannova Slovníku štok = špalek.“³³ V barokních kostelích jsou oltářní stoly kamenné, ale ze dřeva někdy bývají stupně, na kterých stojí kněz. Podle kontextu je možné vyložit slovo štok jako „oltářní stupeň“.

Na den sv. Matouše navečer tichý deštíček přišel. Pozn. 634: „Svatého Matouše evangelisty je 29. 10.“³⁴ Správné datum je 21. 9. Viz chronologicky následující údaj

28 Heslo „zemče“, in: *Příruční slovník jazyka českého*, Praha 1935–1957,

29 *Paměti*, 2009, s. 461.

30 Jan GEBAUER, *Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví I. Skloňování*, Praha 1960, s. 60.

31 *Paměti*, 2009, s. 49–50.

32 *Paměti*, 1915, s. 30.

33 *Paměti*, 2009, s. 92.

34 Tamtéž, s. 106.

na další straně: *Na den sv. Václava...* Podobně: *Na den sv. Řehoře...* Pozn. 1020: „Svatého Řehoře Nysského (4. st.) je 9. 3.“³⁵ Ne: odstavec začíná datem 11. března, je tudíž míněn papež Řehoř Veliký, jehož památka je 12. 3.

Poslední příklad se týká citátu bible. Vavák u něho uvádí i knihu a kapitolu: *Pane, když nás tresceš, nepřátely naše mnohem tíže trápíš, abychom dobrotu tvou soudíce sobě rozjímali, a když bychom souzení byli, abychom doufali v milosrdenství tvé. (Moudro, 12. kap.).* Pozn. 1017: „Jde o autorské využití smyslu citátu ze SZ, kn. Přísloví (podle kralického vyd. Moudrosti), 12, 21–22. V ekumenickém překladu místo zní: „Žádná ničemnost nezasáhne spravedlivého, kdežto svévolníci okusí zlého vrchovatě. Zrádné rty se Hospodinu hnusí, kdežto zalíbení má v těch, kdo prosazují pravdu.“ Vavák citát pozoruhodně zpracoval po vzoru učených teologů, s nimiž se stýkal (případně jej přímo převzal z kázání).“³⁶

Tato poznámka je zcela vykonstruovaná. V deuterokanonických částech Starého zákona totiž skutečně existuje Kniha moudrosti a Vavákem citované místo (Mdr 12,22) zní v novodobém překladu Jana Hejčla takto: *Kdežto tedy nás tresty polepšuješ, šviháš nepřátele naše tisícéronásobně, abychom trestající dobrotivost tvou na paměti měli, a trestání jsouce doufali ve tvé milosrdenství.*³⁷ Také první, šestidílné vydání Kralické bible obsahuje Knihu moudrosti a tento překlad: *Protož nás káraje, nepřátely naše tisíckrát více šviháš, abychom to rozsuzující dobrotu tvou bedlivě rozvažovali, souzení pak jsouce, čekali milosrdenství.*³⁸

Editoři Vavákových pamětí byli (jsou) především historikové a po stránce historické je vydání připraveno nesrovnatelně lépe než po stránce textologické. Probíhaly konzultace s filology (v doslovu k poslednímu svazku jsou zmíněni Rudolf Havel a Alexandr Stich), ale scházela přímá účast specialisty na vývoj češtiny.

VYUŽITÍ JAZYKOVÝCH DAT

Z Vavákových pamětí mohou čerpat dokladový materiál diachronní mluvnice, výkladové slovníky, lexikální databáze a související korpusy textů. Výběrový průzkum ukázal, že tento zdroj se zatím příliš nevyužíval. Příčinou může být výše zmíněné rozhraní ve vývoji spisovné češtiny, na kterém se text nachází.

Gebauerova *Historická mluvnice jazyka českého (1894–1929)* je zaměřena především na staročeské období (do konce 15. století), ale u většiny probíraných jevů dokládá jejich vývoj i v dalších stoletích včetně období „jazyka kleslého“ v 18. století. Prezentace hojných dokladů z textů je pro ni typická. Mezi prameny z konce 18. století se ale Vavák nenachází, ačkoli ho Gebauer jistě znal. Přesto jsme objevili údaj, který je třeba

35 Tamtéž, s. 170–171.

36 Tamtéž, s. 170.

37 Bible česká, Praha 1936, s. 361.

38 Hans ROTHE — Friedrich SCHOLZ (edd.), *Bibli české díl pátý, v němž se knihy, ty kteréž sou nazvány Apokryffa, pokládají. Vnově vydaný léta MDLXXXVIII, Paderborn — München 1995.*

ověřit. Ve svazku *Časování* se uvádí citát *jak je zapražžino, tak bude i svežino Vav. 32*.³⁹ V závěrečném „Vysvětlení zkratkův“ k tomu poznamenal Karel Černý, který seznam revidoval: „jediný zkratek (dial.), ježž nemožno zjistiti.“⁴⁰ Mohlo by jít o citát z Vaváka, ale v rozsáhlém textu paměti se mi zatím nepodařilo ho najít.

Kartotéka lexikálního archivu (1911–1991), dále jen KNLA, přístupná na webových stránkách Ústavu pro jazyk český AV ČR, obsahuje excerpci pro výkladové slovníky současné češtiny. Její popis uvádí: „Jako dolní hranice pro excerpci byl stanoven r. 1770, díky čemuž se podařilo zdokumentovat též češtinu z obrozeneckého období.“⁴¹ Aplikace neumožňuje hledat doklady podle autorů, proto jsme spíš náhodou našli několik citátů z různých Vavákových textů, například slovo *předočňovati* z jeho článku pro Schoenfeldské pražské noviny z roku 1787 a *předočniti* ze spisu *Tma ve dne jako v noci na rozumu lidském v národu francouzském učiněná* (1797).

PSJČ vznikl na základě excerpcce, kterou obsahuje KNLA. Vavák je tu uveden v seznamu excerpovaných autorů.⁴² V internetové verzi je možné prohledávat i heslové stati, proto jsem mohl najít bohužel jenom jediný doklad z Vaváka — substantivum *ztupilost* u hesla *ztupělost*.

Středněčeská textová banka Vokabuláře webového, přístupná od roku 2015, „zahrnuje texty zhruba z období od roku 1500 do konce 18. století“ (předmluva z 2. února 2015).⁴³ Zatím obsahuje 59 textů, Vavák mezi nimi není.

Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny, přístupná od roku 2010 a nazývaná zkratkovým slovem MADLA, podle předmluvy „podává elementární přehled o české slovní zásobě mezi léty 1500–1780“.⁴⁴ Z Vaváka má jediný doklad: adjektivum *výchozní*, vyložené jako „příslušející za vývoz“, doložené citátem „rychtářové s výchozními“ a opatřené lokací „Vavák II, 261“, přičemž „pramen nebyl blíže identifikován“.⁴⁵ Lokace znamená 261. stranu rukopisu v 2. knize paměti.⁴⁶

Z Vavákových pamětí by mohly čerpat *Středněčeská textová banka* a *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Hraniční rok 1780 je jenom formální překážka: jednak do té doby vzniklo 270 stran rukopisu, jednak je logické, že Vavák úderem roku 1781 nezačal psát novodobou češtinou. Mimochodem zmíněné slovo *výchozní* se nachází v zápisu z roku 1787. Bylo by ovšem třeba excerpovat přednostně pasáže, které sám formuloval.

39 Jan GEBAUER, *Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví II. Časování*, Praha 1958, s. 105.

40 Tamtéž, s. 534.

41 Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., *Kartotéka lexikálního archivu* (1911–1991), dostupná online na <http://bara.ujc.cas.cz/psjc> [náhled 24. 7. 2016].

42 Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., *Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957), dostupný online na <http://bara.ujc.cas.cz/psjc> [náhled 24. 7. 2016].

43 Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., *Středněčeská textová banka*, dostupná online na <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>, verze z 19. 2. 2016 [náhled dne 24. 7. 2016].

44 Petr NEJEDLÝ a kol., *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online], Praha 2010, dostupné na <https://madla.ujc.cas.cz> [náhled 24. 7. 2016].

45 Tamtéž, heslo *výchozní*.

46 *Paměti*, 1912, s. 23.

Následuje ilustrativní výběr lexémů, které nezaznamenává PSJČ, KNLA ani MADLA. Jsou tu hlavně slova přejatá z latiny a němčiny, dialektismy, případně Vavákovy neologismy.

CONSECRATOR (viz výše);

CHÁPĚ = „chalupa“: *ve vsi Ratěnicích v jedné chápi Hynka Kasala [...] se zapálilo skrz děti* (2009, s. 96);

CHRUŇTĚ = snad „vyžle“: *Jedno zleté hříbě [...] ledajakés chruňtě hubené* (2009, s. 81);

CHTÍCOBRÁČ = „kdo chce brát“: *když se obojí vojáci sešli, ty lidi od toho braní /obilí z fůr/ odvrátili, největších pak 16 chtícobráčů zajali* (1907, s. 16);

INVALIDHAUZ: [rychtáři] *do Prahy vzati: přinucení pak domů puštění a dobrovolní do invalidovny [rkp. invalidhauzu] vehnání a zavření* (1907, s. 49);

OBERFORŠT: *Pan nadlesní [rkp. oberforšt]* (1907, s. 38);

ROZTÁG = „odpočinek“: *ves Milčice [...] přes 4000 lidu vojenského přes noc a na roztág vychovala* (2009, s. 106);

SLOŽENÍ = „zrušení“: *papežská bulla o složení téhož řádu z Říma přišla* (1907, s. 36);

SLOŽITI = „zrušit“: *nyní po dvacíti letech jsou [ty svátky] kassírované, to jest složené* (1907, s. 30, PSJČ má blízký význam „zbavit hodnosti, sesadit“);

SPOLUJDY: *farní kostel [...] nemá míti více než dvoje procesí neb spolujdy* (1910, s. 22);

VALEDICÍ = „odpočinek“: *ten Scotti v Pardubicích na valedicí jsoucí* (1907, s. 27).

Kromě slovní zásoby může být Vavákův text zdrojem dokladů také pro oblasti mluvnice a pravopisu. Bádání o češtině doby střední se v posledních desetiletích slibně rozvíjí, ale soustavný popis zatím reprezentuje jenom *Humanistická čeština — hláskosloví a pravopis* (1983) od Jaroslava Poráka, zaměřená na 16. století, a třeba pravopis se zkoumá většinou na textech tištěných, výjimečně v rukopisech. Grafická stránka Vavákových pamětí je dokladem stavu, kdy v tisku se už od 16. století užíval diakritický tzv. bratrský pravopis, kdežto v rukopisech přetrvávala až do počátku 19. století neustálená kombinace diakritiky a spřežek, přičemž Vavák sám se v posledních knihách přiblížil normě novin a knih, které četl. V textu najdeme doklady dobového hláskosloví, které pak odstranila Dobrovského kodifikace: *outerý, vejtah, Vysoký Mejto, při svý vrchnosti* apod., a slovních tvarů, které se naopak držely po celé 19. století: *časové vždy teplí byli, na domích, v Bavořích, do Velimě, při sv. Václavě* (míněn den sv. Václava, jinak *Václavovi*), *na Pardubště, Litoměřičtě* (= na Pardubicku, Litoměřicku) apod.

Zřejmě vlivem četby Vavák i v samostatně formulovaných pasážích užíval knižní figury slovosledu, které z češtiny mizí až počátkem 20. století, zejména kladení slovesných tvarů na konec vět: *Do kostela po ty všechny dni když jsme šli, vlasy a vousy omrzlé jsme měli* (1907, s. 11), inverzi pomocného slovesa a přídělní: *61 měřic pšenice odnesli, protož vzati a do Bydžova vezení jsou* (1907, s. 18) a oddělování přívlastku a řídicího jména: *Vojanský pak chléb, an jest 4 libry těžký* (1907, s. 13), *Z tateckých také luk šla voda* (1907, s. 14).

Poslední svazek Vavákových pamětí vyšel v ediční řadě „Prameny k dějinám českého myšlení“. Pokusili jsme se ukázat, že Vavákovo dílo je také pramen k dějinám českého jazyka, i když zatím málo čerpaný. Rozbor jeho novodobé edice upevnil naše přesvědčení, že vydání staršího českého rukopisu, který je zároveň historickým pramenem, by měli společně a zároveň odděleně připravovat historik a lingvista, ideálně oba specialisté na dané období. Historik lépe posoudí, je-li daná událost v textu reálný fakt, pověst nebo omyl pisatele. Podobně lingvista přesněji určí, je-li nám neznámé slovo či tvar opravdu chyba, nebo naopak systémový prvek dobového jazyka.

RESUMÉ:

The memoirs of the village magistrate of Milčice František Jan Vavák are a canonical monument to Czech literature and, by dint of their scope and significance, can be a source of knowledge about the evolution of the Czech language. They were written at a time when the late Baroque Czech was gradually replaced by the modern National Revival codification. Vavák was a contemporary of the first National Revival generation though he did not use the Czech language of the time of Revival.

The text of Vavák's Memoirs is available in the original manuscript and in a modern edition published in 1907–1938 by Jindřich Škopec (first to fifth book) and in 2009 by Stanislava Jonášová and Martin Kučera. Škopec made extensive text and language alterations of the text: he omitted vulgarisms and passages he did not consider fit for the folk Catholic reader, corrected the period language according to the then prevailing rules, and replaced foreign words with Czech ones. The editors of the 2009 publication did not interfere with the content, but made language edits that are not required under the current editorial policies. As a result, Vavák's Memoirs are difficult to use as a source of language data: for this purpose, it is necessary to compare its text with the original manuscript.

Vavák's Memoirs can be used as a source for diachronic grammar documentary materials, monolingual dictionaries, lexical databases, and related bodies of text. Research has shown that this resource has not been much used so far. It is drawn on infrequently by *Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957) and *Kartotéka lexikálního archivu* (1911–1991), which had as a lower threshold for the excerpts the year 1770, and therefore they rather consider the modern Czech. On the other hand, the Czech language database to which Vavák's language belongs, such as *Středněčeská textová banka* Vokabuláře webového and *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* do not have an extract from his Memoirs with a single exception. Yet there are a number of words in Vavák that we do not find in any of these databases. In addition to vocabulary, Vavák's text can also be a source of evidence for describing the development of grammar and spelling. It contains word forms which were later removed by the Dobrovský codification or which became extinct during the 19th century.

Doc. PhDr. Karel Komárek, Ph.D., člen katedry bohemistiky na FF UP v Olomouci, lingvista. Mezi oblasti jeho zájmu patří historický vývoj českého jazyka, vlastní jména v češtině a jazyk literárních děl, též jazyk překladů bible (karelnkomarek@atlas.cz).